

Олена СУШИЙ

НЕУСВІДОМЛЮВАНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ: ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД АРХЕТИПІКИ

СУШИЙ
Олена,
SUSHYI
Olena,

доктор наук
з державного
управління, доцент,
завідувач лабораторії
моніторингу суспільно-
політичних процесів
Інституту соціальної
та політичної психології
НАПН України, м. Київ.

Анотація: Здійснено
спробу концептуалізації
поняття
неусвідомлюваних
форм соціально-
психологічного
мислення.
Обґрунтовано підходи
до вивчення їхнього
змісту у творенні
інтерсуб'єктивного
простору.

Ключові слова:
архетипіка,
психосоціальна
культура, соціально-
психологічне мислення,
неусвідомлювані
форми соціально-
психологічного
мислення.

УДК 32:351

Постановка проблеми. Будь-який дослідник, звертаючись у своїх наукових розвідках до аналізу глибинних форм трансляції психо-соціокультурного досвіду життєдіяльності соціуму, неодмінно постає перед необхідністю знаходження особливого типу інтеграції, методології та методу вивчення позачасових інваріантних формоутворень, які пронизують історичний процес від найдавніших часів до сучасності. Невизначеність змісту самого поняття, яким позначають такі структури, й відсутність зовнішнього доступу до їх вивчення породжують багатоголосся трактувань та інтерпретацій. Архетипи, прообрази, універсалії, інваріанти, «форми без змісту», інформаційно-енергетичні структури, культурні стереотипи, паттерни – далеко не повний перелік визначень, за допомогою яких характеризують неусвідомлювані форми соціально-психологічного мислення, глибинні, архаїчні форми адаптації людини до навколишнього середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Започаткований українською школою архетипіки новий полідисциплінарний та поліпарадигмальний напрям досліджень запропонував оригінальний теоретико-методологічний комплекс, що містить якісні та кількісні методи дослідження таких структур, чим суттєво доповнив традиційні підходи до аналізу проблем державного управління та місцевого самоврядування [2]. Однак новий – архетипний – ракурс бачення проблем сучасного державотворення, публічного управління та державної політики потребує від дослідників чіткішого розуміння співвідношення усвідомлюваних і неусвідомлюваних компонентів психічних явищ та опанування способів їх оптимізації у соціальній дійсності, що й обумовлює необхідність концептуалізації поняття неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення, поглибленого розуміння суті та особливостей їх прояву у творенні інтерсуб'єктивного простору.

Мета статті. здійснити концептуалізацію поняття неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення та обґрунтувати підходи до вивчення їхнього змісту у творенні інтерсуб'єктивного простору.

Виклад основного матеріалу. Проблема співвідношення усвідомлюваного й неусвідомлюваного – одна з важливих теоретичних проблем психологічної науки. Її розгляд так чи інакше пов'язується з предметом психології й неминує викликає досить жваві дискусії. Підставою для запеклих дискусій є те, що унікальна царина психічного не зводиться до самої лише свідомості – вищої за соціальним критерієм, але принципово не всеосяжної форми психічного відображення. Існують також неусвідомлювані психічні феномени, неусвідомлювана психічна діяльність, яка проявляється як діяльність сенсозмістовна, придатна до ухвалення найскладніших рішень і до врахування найбільш тонких особливостей об'єктивних ситуацій. Саме ця «осмисленість несвідомого», яка не дає можливості обмеж-

уватися аналізом тільки усвідомлюваних компонентів психічних явищ, становить головний парадокс та основне логічне ядро проблеми неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення [6].

Складність теоретичної ситуації навколо проблеми неусвідомлюваного психічного пов'язана з певною плутаниною у вживанні таких термінів, як «неусвідомлюване», «несвідоме» й «неусвідомлене». У широкому сенсі, зазначається грузинськими психологами, організаторами Тбіліського форуму з проблем несвідомого психічного (1979 р.), проблема неусвідомлюваного об'єднує широкий і досить аморфний клас станів та процесів, надзвичайно різних за своїми характером і походженням. Це перетворює поняття «неусвідомлюване» на збірне поняття, конгломерат станів, позбавлений будь-якої внутрішньої психологічної єдності, крім негативної риси – бути неусвідомленим. Однак різні форми неусвідомлюваного психічного можуть виступати різними варіантами співвідношення неусвідомленого й свідомості: неусвідомлення виникає іноді через причини, сторонні для того процесу, який мав би бути усвідомленим, що перебуває поза цим процесом, тобто функціонує як неусвідомлювані автоматизми; іноді ж воно виникає як прямий наслідок особливостей самого цього процесу, і лише тоді ми можемо говорити про більш глибоку форму неусвідомленого – про несвідоме [10, с. 97].

Позначаючи поняттям «несвідоме» сукупність психічних утворень, процесів і механізмів, функціонування та вплив яких суб'єкт не усвідомлює (Д. Леонт'єв) [3, с. 51–52], або визначаючи його гіпотетичним конструктом, яким послуговуються для опису дій, феноменів, даних тощо, що виходять за межі безпосередньо свідомості (М. Керіч) [4], науковці, по суті, говорять про неусвідомлювальні форми соціально-психологічного мислення.

Так, Д. Леонт'єв, виокремлюючи 5 класів проявів несвідомого [3, с. 51–52], говорить про:

1. неусвідомлювані збудники діяльності (мотиви та смислові установки), які не усвідомлюються через їх соціальну неприйнятність чи неузгодженість з іншими потребами, мотивами й установками особистості; вплив таких мотивів та установок спроможний призвести до порушень адаптації та психічного здоров'я особистості; корекція цих порушень здійснюється за допомогою психотерапії, в процесі якої клієнт приходить до усвідомлення конфліктних спонукань та отримує можливість їх свідомого контролю;

2. неусвідомлювані механізми (зокрема, механізми фіксованої установки), що забезпечують безперешкодне виконання звичних поведінкових автоматизмів і стереотипів, застосування у відповідній ситуації наявних у суб'єкта навичок і вмінь. Покладені в їх основі операції спочатку усвідомлюються, але у міру їх відпрацювання й автоматизації вони перестають усвідомлюватися;

3. механізми та процеси підпорогового сприйняття об'єктів: об'єкти, що сприймаються на цьому рівні, не даються у вигляді образу й не усвідомлюються суб'єктом, однак вони чинять регулюючий вплив на перебіг його діяльності;

4. надсвідомі явища (неусвідомлювані механізми творчих процесів, результати яких усвідомлюються як художні образи, наукові відкриття, прояви інтуїції, натхнення, творчого осяяння та ін.);

5. структури колективного несвідомого – неусвідомлювані мовні, культурні, ідеологічні та інші схематизми, міфи та соціальні норми, що визначають світосприйняття людей, що належать до цієї культури.

Запропонована А. Г. Асмоловим класифікація якісно відмінних феноменів несвідомого, що виконують різні функції в регуляції поведінки [1], виокремлює наступне:

1. надіндивідуальні надсвідомі явища;
2. неусвідомлювані збудники діяльності (неусвідомлювані мотиви й смислові установки особистості);
3. неусвідомлювані регулятори способів виконання діяльності (операціональні установки та стереотипи поведінки особистості);

4. неусвідомлювані резерви сприйняття людини, що проявляються у реагуванні суб'єкта на субсенсорні надпорогові подразники.

Наведені узагальнені структурні форми несвідомого психічного репрезентують два основних підходи до вивчення його природи: теорію психоаналізу (З. Фройд) і теорію неусвідомлюваної психологічної установки (Д. Узнадзе). Обидва напрями здійснили спробу висунути поряд зі свідомістю ідею несвідомого як особливої форми ставлення до дійсності, яку можна простежити в усьому діапазоні основних проявів особистості.

До появи фрейдівського психоаналізу поняття несвідомого вважалося внутрішньо суперечливим. З. Фройд зробив антиномію свідомості й несвідомого психічного науковим фактом. Але пояснював він цей факт на основі «негативного» поняття – неусвідомлюваної психіки, що розуміється тільки шляхом заперечення за нею атрибута свідомості. Саме через цей негативний ракурс багато дослідників називають таємну сферу людської психіки «підсвідомістю» або «неусвідомленим», аби відхреститися від фрейдівського «несвідомого». Д. Узнадзе, категорично відмовившись від будь-якого виключно «негативного» тлумачення цього поняття, вперше запропонував у формі свого феномена установки як цілісного, недиференційованого й несвідомого стану суб'єкта, що передує безпосередній актуальній діяльності, позитивну власне психологічну характеристику несвідомого.

І несвідоме, й установка, як зазначають уже згадані організатори Тбіліського форуму, суть продукти інтегративної концептуалізації певних сукупностей неусвідомлюваних психічних процесів і феноменів. Але ці сукупності не збігаються одна з одною вже тому, що занадто різною є природа інтегрованих елементів. Якщо в класичній концепції установки інтегровано неусвідомлювані предиспозиційні характеристики сприйняття, то несвідоме є надутворенням усього того, що не може бути безпосередньо актуалізовано у свідомості [10, с. 100]. Дотримуючись позиції, що неусвідомлювальне – це багатоскладне та багаторівневе поняття, різні компоненти якого по-різному співвідносяться із свідомістю, науковці наголошують, що розкриття сутності неусвідомлюваного психічного не може обмежуватися дихотомією «усвідомлюване – неусвідомлюване». Під час реконструкції проблеми співвідношення усвідомлюваних та неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення та побудови адекватної картини психіки є однаково необхідними як учення про несвідоме, так і вчення про установку; можливе і зближення (але не отожднення) понятійних апаратів теорій, які намагаються внести свій внесок у вирішення проблеми.

Можна по-різному ставитися до тієї чи іншої теоретичної інтерпретації явищ несвідомого, але безумовний факт полягає в тому, що ці явища виявляють багаторівневу природу неусвідомлюваних психічних процесів. Виходячи з того, що частина психічних процесів, які узвичасно називати несвідомим, належить до групи неусвідомлюваних процесів, визначатимемо неусвідомлюване психічне як специфічний компонент людської психіки, зміст якого приховано як від зовнішнього спостерігача, так і від інтроспективного аналізу самого суб'єкта, але який, між тим, здійснює істотний, подеколи детермінуючий вплив на свідомість і поведінку індивіда.

Беручи за основу наведене визначення, ми тим самим встановлюємо певні межі неусвідомлюваних процесів, що охоплюють сферу індивідуальної психіки (за Ю. Б. Гіппенрейтер) [7, с. 65]:

1. неусвідомлювані механізми свідомих дій, до складу яких належать: неусвідомлювані автоматизми, які реалізують свідомі дії, явища неусвідомлюваної установки, які підготовлюють дії, та неусвідомлюваний супровід свідомих дій, що супроводжують дії та стани людини;

2. неусвідомлювані спонукання свідомих дій, зміст яких репрезентує розроблена З. Фройдом та його послідовниками теорія несвідомого;

3. «надсвідомі» процеси – процеси утворення певного інтегрального продукту в результаті великої свідомої (як правило, інтелектуальної) роботи.

Між тим, говорячи про психологічні особливості тих або інших великих груп, як справедливо зауважує О. Донченко, завжди слід мати на увазі, що йдеться не тільки і не скільки про особливості окремих представників цих груп, а про певні системні властивості, що визначають «психологічне обличчя» великої групи або і суспільства в цілому. Ці властивості найчастіше називають колективною (соціальною) психікою [8, с. 166].

Соціально-психіка – це своєрідна психокультура цього соціуму. Феномен соціально-психіки, на думку української дослідниці, стосується більшості неусвідомлених форм життя соціуму, який має свою історію. У цій історії формується те, що згодом у зашифрованому вигляді передають індивіду батьки, друзі, ті або інші організації чи установи тощо. У соціально-психіці певного соціуму чи спільноти є частина інформативних даних, яка, на думку К. Г. Юнга, є колективним невідомим, спільним для всього людства [9].

К. Юнг розглядав структуру особистості як таку, що складається з трьох компонентів: свідомість, індивідуальне несвідоме й колективне несвідоме. Колективне несвідоме – найглибніший рівень психіки, наданий людині аргіогі, що ретранслюється у формі архетипів. Архетип – це прихований у колективному несвідомому культурний стереотип, «прототип», уроджена психологічна схема мислення, яка опосередковано впливає на діяльність соціальних суб'єктів. Міра цього впливу в різних історичних умовах може різнитись, однак завжди виступає надперсональним фактором психосоціального розвитку, оскільки архетипи – частина спадкової структури психічного буття людства. Свого змістовного наповнення прототип набуває, проникаючи в свідомість і наповнюючись усвідомленим досвідом реальної дійсності, тобто архетипні уявлення, образи, символи тощо відображають бажання, очікування, прагнення та надії людей, є результатом спільної роботи свідомості й колективного несвідомого [12].

Виходячи з того, що соціально-психологічне мислення, згідно з визначенням М. Слюсаревського, спрямовано на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією та спільною діяльністю й проявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки [11, с. 1], під неусвідомлюваними формами соціально-психологічного мислення будемо розуміти такі специфічні компоненти людської психіки, які складають універсальний, надперсональний шар психічного та чинять істотний, подеколи детермінуючий вплив на індивідуальну та колективну (соціально) психіку.

Усвідомлювані та неусвідомлювані психічні явища утворюють дві форми психічного відображення зовнішнього світу: на одному рівні вони виступають як світогляд і самопізнання, на іншому – як світовідчуття та самопочуття. У трактуванні їх співвідношення та взаємодії загальнозживаним стало положення Л. С. Виготського, в якому зазначається, що несвідоме не відокремлене від свідомості якоюсь непрохідною стіною. Процеси, що починаються в ньому, часто мають своє продовження у свідомості, і навпаки, багато що зі свідомого витісняється нами в підсвідому сферу. Існує постійний, що не припиняється не на хвилину, живий динамічний зв'язок між обома сферами нашої свідомості. Несвідоме впливає на наші вчинки, проявляється в нашій поведінці, і за цими слідами й проявами ми навчаємося розпізнавати несвідоме й закони, що ним керують [5, с. 69].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Цінність концептуалізації поняття неусвідомлюваних форм соціально-психологічного мислення для архетипіки державного управління полігає не тільки в здатності прояснити наявні структури усвідомленого та неусвідомленого психічного. Різні форми соціально-психологічного мислення зароджуються й функціонують у спільному культурному середовищі, повсякчас долучаючись до його творення, розширення та перетворення. Однак, зважаючи на те, що ті або інші структури несвідомого психічного здатні активізуватися

моментально за наявності відповідної ситуації, є всі можливості для прогнозування й моделювання поведінки індивіда, групи чи соціуму в певних умовах. Для цього, звичайно, важливо не зупинятися на типологізації архетипних персонажів чи ситуацій, а рухатися у напрямку виявлення рушійних сил, розкриття механізмів активізації усвідомлених і неусвідомлюваних форм самоорганізації та регуляції людської діяльності.

Література:

1. Асмолов А. Г. Классификация неосознаваемых явлений и категория деятельности / А. Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1980. – № 3. – С. 45–53.
2. Афонин Э. А. Архетипика как новое научное направление междисциплинарных исследований проблем государственного управления / Э. А. Афонин, Е. В. Суший // Государственное управление в XXI веке: традиции и инновации : матер. 9-й междунар. конф. (Москва, 25–27 мая 2011 г.). – М. : Изд-во МГУ, 2011. – Ч. 3. – С. 111–122.
3. Бессознательное // Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб : Пройм-Еврознак, 2003 – 672 с.
4. Бессознательное // Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсина, А. Ауэрбаха. – 2-е изд. – СПб : Питер, 2006. – 1096 с.
5. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1987. – 344 с.
6. Гальперин П. Я. К проблеме бессознательного [Электронный ресурс] / П. Я. Гальперин. – Режим доступа : <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000024/st020.shtml>.
7. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 318 с.
8. Донченко О. Функції колективної психіки в державному управлінні / О. Донченко // Публічне управління: теорія і практика. – 2010. – Спец. Випуск. – С. 166–170.
9. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
10. Прангишвили А. С. Существует ли дилемма «бессознательное или установка»? / А. С. Прангишвили, Ф. В. Бассин, П. Б. Шошин // Вопросы психологии. – 1984. – № 6. – С. 95–101.
11. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 5–24.
12. Юнг К. Г. Инстинкт и бессознательное [Электронный ресурс] / К. Г. Юнг. – Режим доступа : <http://www.jungland.ru/Library/Instinct.htm#ep1>.